

УДК 930.253:94(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.8>

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4534-4654>

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

## **"ЗВИЧАЙНІ" ВБИВЦІ: КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ "ТРАВНИКІВЦІВ" (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТЕРНИХ СПРАВ<sup>6\*</sup> ПО ЯНІВСЬКОМУ ТАБОРУ СМЕРТІ)**

Досліджуються питання колективного образу вахманів СС, які закінчили спеціальну школу у Травніку й були фігурантами літерних справ, що стосувалися Янівського табору смерті у Львові. Яким був контингент курсантів табору Травніку, як туди потрапляли колишні військовополонені червоноармійці, хто вони були за національністю й соціальним походженням, скільки їм було років, чи добровільно вони ставали охоронцями таборів смерті, чи були серед них члени українських націоналістичних організацій? Ці та інші питання розглядаються в контексті трагічних подій, що мали місце на маленькому клаптку землі в околиці Львова впродовж 1941–1943 рр. Головним джерелом для аналізу є протоколи допитів, агентурні донесення та протоколи ввізнання, які містяться в десятках томів літерних справ № 9 і № 638. Поряд із цим, у статті використовуються аналітичні матеріали слідства, наприклад, довідкова інформація про злочини, скоєні у Львові в роки нацистської окупації та про персоналії злочинців, про історію Янівського табору смерті тощо. Особливу увагу приділяється питанням "мотивації" військовополонених Червоної армії та процедурі їхнього переходу на німецьку службу, вивченню методів психологічного тиску на них із метою перетворити на слухняні знаряддя для вбивства.

Біографічні дані "травниківців" яскраво засвідчують, що досвід їхнього довоєнного життя в більшовицькій системі терору, шокуючі воєнні переживання, полон і неймовірно високий рівень смертності військовополонених узимку 1941–1942 рр., психологічний і фізичний тиск із боку нацистів, практично нівелювали будь-які моральні застереження у вахманів СС, які, цілком усвідомлюючи злочинність своїх дій, у більшості випадків аж до останнього дня існування Третього рейху, продовжували слухняно виконувати накази нацистів, а після війни всіляко приховали свою причетність до охоронних відділів СС. Класичним механізмом самовиправдання для колишніх випускників підготовчого табору СС у Травніку була теза про "вимушеність" їхніх дій під тиском обставин, загрозою смерті тощо.

**Ключові слова:** літерні справи, Янівський табір смерті, "травниківці", СС-вахмани, військовополонені, протоколи допитів.

Лев Толстой у своїй "Анні Кареніній" зафіксував очевидну й геніальну думку: "Немає таких умов, до яких людина не могла б звикнути, особливо якщо вона бачить, що всі навколо неї живуть так само"<sup>7</sup>. Ці слова є якнайкращою ілюстрацією поведінки, поясненням мотивації звичайних (за визначенням Ханни Арендт – "банальних"<sup>8</sup>) людей, які у ХХ перетворилися на масових убивць або на таких-собі безвідмовних "асистентів зла". Навіть творці найбільш злочинних і кривавих режимів минулого століття – Сталін і Гітлер, Гімлер і Берія, Айхман і Каганович, Гесс і Молотов, за ближчого знайомства ніколи не викликали у співрозмовників стійкої відрази. Їх могли асоціювати з лакеями і провінційними шкільними вчителями, дрібними чиновниками й дідусями-пенсіонерами, але аж ніяк не з масовими вбивцями-маніяками, стійкий образ яких сформувала масова культура. Що вже й казати про рядових виконавців злочинів, які просто "жили і робили як усі", які самі нерідко були об'єктами чужих знущань (наприклад, як військовополонені червоноармійці, як розкуркулені селяни, як невинно репресовані або депортовані), а свої злочини сприймали як повсякденну "роботу" або "службу". Як влучно зазначав Тоні Джадт "... гірка правда полягає в тому, що під час Другої світової війни чимало людей не знали про долю євреїв, а якби й знали, то вона не надто турбувала би їх. Лише для двох груп Друга світова війна уособлювала передусім знищення євреїв: для нацистів і для самих євреїв. Практично для всіх інших війна мала зовсім інше значення: вони були пе-

рейняті власними проблемами" [3, с. 162]. Рядові виконавці злочинів, СС-вахмани теж були "занурені у власні проблеми", їх, насамперед, цікавило питання особистого виживання, питання того, як вибратися з таборів для полонених, як збагатитися, як уникнути покарання за злочин, як заробити на прожиття родини тощо. Перефразовуючи отця Патріка Дебуа, можна сказати, що вони "не народилися кілерами" [6] і навіть не помітили, коли ними стали...

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) зберігається надзвичайно цінний масив документів, який розкриває хід слідства радянських органів державної безпеки у справі злочинів, вчинених нацистами та їхніми поплічниками в Янівському концтаборі у Львові. Ідеться про т. зв. літерні справи № 9 "Янівський табір смерті" [4] (рис. 1) і № 638 "З матеріалами по Янівському табору" [5] (рис. 2). Перша справа була заведена 18 січня 1953 р. 2 відділом Управління КДБ у Львівській області "для концентрації матеріалів про розшук і розробку осіб, які служили в "Янівському таборі смерті" й брали участь у масових розстрілах радянських громадян у 1941–1943 рр. у місті Львові" [4, т. 1, арк. 1-а, арк. 517] і фактично включала матеріали, які почали збирати слідчі в перші дні серпня 1944 р. [4, т. 1, арк. 41]. Уже до 4 вересня їм вдалося опитати 15 свідків і понад 50 очевидців, оформивши 15 різноманітних протоколів і процесуальних постанов [7].

Розплутуючи клубок кривавих подій, слідчі виходили на щоразу нові прізвища виконавців злочинів, що зумовило надзвичайно тривалий процес пошуку колишніх СС-вахманів із Янівського табору. Літерну справу № 9 "Янівський табір смерті" здали до архіву на "постійне зберігання" лише в 1966 р. [4, т. 1, арк. 517–518]. Підсумком цього етапу роботи слідчих став показовий суд Трибуналу Прикарпатського військового округу, який у грудні 1966 р. засудив до страти шістьох колишніх вахманів із Янівського концтабору (С. Приходька, Н. Станкова, С. Лагутіна, А. Жукова, А. Міночкіна, Г. Панкратова) [5, т. 1, арк. 29]. Однак, наявність вели-

<sup>6</sup> Літерна справа – спеціальний термін, що використовувався радянськими органами держбезпеки на означення окремої справи, яка велася за певним напрямом роботи або за певним об'єктом.

<sup>7</sup> "Нет таких условий, к которым человек не мог бы привыкнуть, в особенности если он видит, что все окружающие его живут так же".

<sup>8</sup> Детальніше див. Ханна Арендт. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. Пер. з англ. А. Котенко. Київ: Дух і Літера, 2013. 367 с.

чезної кількості зібраних даних на колишніх вахманів, змушували слідчих продовжувати роботу. У квітні 1968 р. на обліку в КДБ перебувало понад 2 тисячі колишніх "травниківців", із них 372 – вахмани СС, служили в Янівському таборі смерті. Із цієї кількості лише 79 осіб притягнули до кримінальної відповідальності, ще 65 були розшукані й на 205 не вистачало "установочних даних" [5, т. 1, арк. 29]. Після року масштабної роботи, вдалося зібрати достатні докази про участь у масових убивствах ще багатьох янівських "травниківців". 28 липня – 15 серпня 1969 р. у Львові над 5 колишніми вахманами (В. Литвиненком, Є. Лобинцевим, І. Кіценком, О. Федченком, А. Остапенком) відбувся суд, який завершився трьома смертними вироками і двома 15-річними ув'язненнями<sup>9</sup>. Проте, життя "підкидало" слідчим радянських органів держбезпеки щоразу нову інформацію про людей, які в роки Другої світової війни "відзначилися" масовими вбивствами у Янівському таборі. З огляду на це, Управління КДБ у Львівській області 24 листопада 1971 р. повернулося до розслідування подій нацистської окупації міста й завело нову оперативну літерну справу № 638 "З матеріалами по Янівському таборі" "з метою подальшого розслідування злочинів, здійснених у колишньому Янівському таборі нацистами і зрадниками Батьківщини та систематизації матеріалів на них" [5, т. 1, арк. 1-в, 1-в зв.]. Як встановив український дослідник О. Пагіря, загалом під час слідства "здійснено перевірку 1 тисячі 564 колишніх членів української поліції м. Львова. (...) було виявлено близько 500 вахманів СС, які служили в Янівському таборі (...) із яких на 245 чоловік не було встановлено даних (...) Загалом у різних містах і населених пунктах СРСР і Польщі було розшукано, арештовано й засуджено до страти і різних термінів ув'язнення 65 колишніх "аскарів" Янівського табору" [7]. Саме біографічні дані, отримані під час слідчих дій, стали основним джерелом для реконструкції "колективного портрету" СС-вахманів із навчального табору Травники, які, поряд із гітлерівцями, були виконавцями злочинів у Янівському таборі смерті.

У листопаді 1941 р., у кінці Янівської вулиці Львова, за розпорядженням губернатора дистрикту "Галичина" Вехтера й начальника поліції СС Кацмана постав Табір для примусових робіт № 22, більше відомий, як Янівський табір смерті [4, т. 1, арк. 6 – 7]. До Другої світової війни на вул. Янівській, 134 (за т. зв. Янівською рогаткою) розташовувалася фабрика, власником якої був єврей Шайнгаус. Нацисти організували на їхній базі військово-ремонтне підприємство, яке функціонувало в системі компанії з виготовлення зброї DAW (Deutsche Ausrüstungswerk). Заводи мережі DAW керувалися структурами СС і використовували працю в'язнів концтаборів. У серпні – вересні 1941 р. на Янівську фабрику

DAW було "мобілізовано" 350 робітників-євреїв<sup>10</sup> зі Львова. Наприкінці вересня фабрику огородили колючим дротом, а 1 жовтня робітникам оголосили, що вони "від сьогодні залишаються тут". Впродовж жовтня навколо фабричних підприємств "виросли" вежі для наглядачів, додаткові робітничі бараки і нові ряди з колючого дроту<sup>11</sup>. Із початку листопада 1941 р. військове підприємство остаточно перетворюється на табір примусової праці, а його мешканці стають цілковито ізольовані від навколишнього світу [11, с. 26]. Організатором табору був гауптштурмфюрер СС Фріц Гебауер, який на початку весни 1942 р. обійняв посаду "начальника виробничої частини", а комендантом табору 2 березня 1941 р. став оберштурмфюрер СС Густав Вільгаус, котрий виконував свою "брудну роботу" до 1 липня 1943 р., передавши потім обов'язки гауптштурмфюреру СС Францу Варцоку [4, т. 1, арк. 6–7]. Помічниками в комендантів табору були оберштурмфюрери СС Сіллер, Рокіта, Венке, Шульц, штурмфюрер СС Віллі Веске, унетрштурмфюрер СС Шенбанк [4, т. 1, арк. 6–7]. Створення табору відбувалося в контексті виконання схваленого на зламі вересня-жовтня 1941 р. рішення Райхсфюрера СС Генрі Гімmlера про знищення євреїв на території Генеральної Губернії [12, с. 201]. Дослідники відзначають, що в перші місяці існування Янівського табору його персонал складався з німецьких службов-

<sup>10</sup> Варто підкреслити, що в СРСР всіляко уникали акцентування уваги на тому, що в Янівському таборі основним контингентом в'язнів були євреї. Навіть у своїй внутрішній документації й робочих довідках співробітники КДБ, окреслюючи національний склад ув'язнених, писали: "В таборі утримувалися люди різних національностей. Окрім росіян, українців, поляків у ньому перебували громадяни французького, чеського та англійського підданства. В табір німці привозили мужчин, жінок і дітей" ("Довідка по Янівському табору смерті" від 02.12.1955 р., за підписом старшого оперуповноваженого 2-го відділення, 2-го відділу Управління КДБ при Раді міністрів УРСР по Львівській області, майора Лимбака // ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 1, арк. 122–123). Водночас, у протоколах допитів колишніх СС-вахманів, які охороняли Янівський табір постійно зустрічалися свідчення про те, що саме євреї склали основний контингент в'язнів. Наприклад, колишній охоронець табору Василь Сиволапов на допиті 4 вересня 1951 р. зазначав: "В таборі утримувалися десятьки тисяч громадян єврейської і частково інших національностей" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 2, арк. 15).

<sup>11</sup> Описуючи на допиті зовнішній вигляд Янівського табору, один із його охоронців, СС-вахман Павло Пашук, який прибув "на службу" в табір у червні 1942 р., зазначав: "Львівський табір розташовувався за два кілометри від міста в західній його частині. Ширину табору було 150 метрів, а довжина 500 метрів. Територія табору була огорожена в два ряди колючим дротом. В середині знаходилися чотири великі дерев'яні бараки, у яких поміщалося понад 3 тисячі арештованих людей єврейської національності. Навколо табору було встановлено шість спостережних вишок, а дві вишки знаходилися всередині табору. За 30 метрів від табору проходила залізниця, а поряд з нею шосейна дорога. (...) Охорона табору складалася з 16 осіб німецьких солдатів з військ СС і 16 вахманів СС, які закінчили школу в м. Травники. Командиром групи вахманів був Александр Песков, по-батькові його не знаю, мав звання "группенвахман СС". Вахмани, головним чином, були з українців, які раніше служили в Червоній армії. (...) Охорона розташовувалася в окремому будинку, що знаходився за 50 м від табору" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 3, арк. 293 – 294). Інші колишні вахмани на допитах згадували важливі деталі місця розташування табору – близькість до цвинтаря та великої піщаної гори. До середини 1943 р. "фасадна" сторона табору була замурована високою стіною, за якою було вже п'ять цегляних казарм для вартових (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 225).

<sup>9</sup> Детальніше див.: Пагіря Олександр "Аскарів" Янівського табору // Територія терору. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=770>.

Також про суди над колишніми випускниками табору СС в Травниках див.: Robert Kuwałek: Kolaboracja ze strachu? Jeńcy sowieccy w formacji SS-Wachmannschaften z obozu szkoleniowego SS w Trawniskach. W: Jakub Wojtkowiak (red.): Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2015. S. 229–230; Арон Шнеер Профессия смерть. Учебный лагерь СС "Травники". Преступления и возмездие. – Москва: Пятый Рим, 2019. – С. 75–176.

ців СС і СД [11, с. 27], однак дуже швидко стало зрозуміло, що винятково німецькими силами неможливо впоратися з постійно зростаючим "обсягом завдань", відтак, упродовж 1942–1943 рр. весь рядовий і молодший командний склад табору почав формуватися з колишніх військовополонених червоноармійців, угорців, фольксдойчів, колишніх російських білогвардійців, а також вільнонайманих із місцевого цивільного населення [11, с. 27]. Однак саме екс бійці Червоної армії, які пройшли спеціальну підготовку в таборі СС у Травніках, стали основою охорони Янівського табору [15, с. 27].

Сама ідея створення спеціального вишкільного закладу для підготовки охоронців концтаборів належала бригадефюреру СС, командувачу СС і поліції в Люблінському дистрикті Оділі Глобоцніку, який у вересні 1941 р. отримав від райхсфюрера СС Генрі Гімmlера завдання логістично забезпечити винищення 2 млн євреїв, які мешкали в Генеральній губернії. Така технічно складна операція потребувала десятків тисяч виконавців, потрібних для конвоювання, перевезення, селекції, охорони, вбивства людей. А в розпорядженні штабу О. Глобоцніка було тільки 453 функціонери СС [10, с. 18–19]. Проте постійне використання для антиєврейських акцій і охорони новостворюваних концтаборів локальної поліції або підрозділів СС, які дислокувалися в тій чи іншій місцевості, автоматично "відривало" їх від виконання інших завдань (підтримання порядку, охорона військових об'єктів, складів, ліній комунікацій, боротьба з підпіллям тощо). Тому командувач СС і поліції Люблінського дистрикту вирішив створити окреме формування, яке буде займатися винятково питанням знищення євреїв на всіх етапах цієї "операції" [12, с. 202]. Польський дослідник Роберт Кувалек писав: *"З метою підготовки цього формування, у вересні 1941 р. у заводському поселенні Травніки, що розташовувалося за 26 км східніше від Любліна, за наказом Глобоцніка, було організовано вишкільний табір СС – SS-Ausbildungslager Trawniki. Цей табір розташовано на терені колишньої довоєнної фабрики. Підрозділи, які мали проходити в ньому підготовку, називалися SS-Wachmannschaften – вартові відділи СС, а їхнім основним завданням було виконання охоронних функцій у таборах, призначених для єврейської робочої сили. У документах, що стосуються цього табору немає навіть цюнайменшої згадки про те, що ці підрозділи будуть застосовуватися до фізичної ліквідації євреїв. Тільки практика 1942–1943 рр. продемонструвала, що охоронці підготовані в Травніках брали участь в кожному завданні, яке було пов'язане з винищенням євреїв: несли вартову службу в гетто, а також брали участь в їхній ліквідації, включно зі стратами тих осіб, які в результаті селекції були оголошені німцями "непридатними для транспортування", конвоювали транспорти до таборів смерті, виконували функції вартових у тих таборах, а також активно допомагали в їхньому справному функціонуванні. Врешті-решт охороняли концтабори і табори праці"* [12, с. 202].

27 жовтня 1941 р. наказом О. Глобоцніка комендантом табору в Травніках було призначено штурмбанфюрера СС Карла Штрайбеля<sup>12</sup>, який обіймав цю посаду аж до липня 1944 р. [14], а основний контингент курсантів мали набирати з військовополонених червоно-

<sup>12</sup> Є свідчення того, що Карл Штрайбель називав себе перед курсантами табору "поляком", який до війни жив у СРСР. Він також, начебто, окрім німецької, володів польською, українською та російською мовами. (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 3, арк. 291)

армійців на добровільних засадах [12, с. 203]. Перші 2500 курсантів були колишніми червоноармійцями, хоча загалом серед 5082 СС-вахманів, підготованих травницьким табором, були й місцеві мешканці (українці з Галичини, Волині й Поділля [14], поляки та фольксдойче), а також окремі латиші й литовці [7].

Від вересня 1941 р. спеціальна комісія СС почала відвідувати табори для військовополонених червоноармійців, які розташовувалися в Люблінському дистрикті (зокрема, табір у м. Холм, де утримувалося понад 30 тис. полонених [4, т. 3, арк. 289]), а також на Волині (зокрема, найбільший табір у Рівному), у Білостоку, Гродно і Житомирі. Зібраним полоненим есеївці пропонували перейти на службу в німецьких допоміжних підрозділах, не акцентуючи увагу на типі служби та службових завданнях. Інколи, полонених "заманювали" перспективами вступу до "російських допоміжних підрозділів" або боротьбою на східному фронті проти більшовиків [12, с. 204]. Головну увагу комісія звертала на представників т. зв. "полярних" до німців народів – українців (або мешканців України інших національностей), фольксдойчів, меншою мірою, росіян і татар<sup>13</sup> [12, с. 204–205]. Завербованих для служби в німецьких охоронних підрозділах радянських військовополонених звільняли з таборів на підставі інструкцій Верховного командування вермахту, виданих 8 вересня 1941 р. [16, с. 17], а перші завербовані військовополонені червоноармійці пройшли свій курс підготовки в таборі Травнік від жовтня 1941 до лютого 1942 р. [4, т. 4, арк. 147].

Протоколи допитів колишніх СС-вахманів зберегли багато інформації про те, як вони потрапляли до навчального табору у Травніках. У більшості схема була типовою: призов до Червоної армії, потрапляння до полону, важкі умови в таборі, бажання вижити (про свої антирадянські настрої колишні вахмани слідчим із КДБ передбачливо не розповідали), спокусливі пропозиції від вербувальної комісії, згода на службу в німців... Надзвичайно детальною була розповідь на допиті 24 червня 1950 р. колишнього вахмана Павла Пашука (1920 р. н., уродженця с. Бакаївка, Ічнянського (зараз – Прилуцького) району, Чернігівської області, одруженого, із селян-середняків з освітою 7 класів)<sup>14</sup>. Для об'ємності картини дозволю собі велику цитату з протоколу допиту:

<sup>13</sup> Аналітики КДБ, на основі даних допитів колишніх СС-вахманів із Травніків, вказували на те, що дві третини рот в таборі складалися з українців, а третина – із росіян (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 1, арк. 124–125). Деякі колишні вахмани вказували на інше співвідношення етнічних груп "травниківців", стверджуючи, що з 8-ми сотень курсантів, тільки одна була "російською", а інші – "українськими" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988, т. 4, арк. 84). Ще інші колишні курсанти, повідомляли про "змішаний" склад навчальних рот до яких входили "росіяни, українці, поляки, татари та особи інших національностей" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988, т. 4, арк. 215). Очевидно, що поділ на домінуючі етнічні групи, окреслені, як "українці" та "росіяни" був доволі умовним, а до складу цих двох великих груп, мабуть, потрапляли і татари, і чуваші, й білоруси, і поляки, і фольксдойче. Принаймні, свідчення про представників цих та інших етнічних груп зустрічається в протоколах допитів (Див. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 86–89; арк. 110; арк. 120–146; арк. 148).

<sup>14</sup> Згадка про походження підслідного із "селян-середняків" наштотує на обережне припущення, що його предки могли бути заможними селянами, які постраждали від колективізації на зламі 1920–1930-х рр. Неписані правила радянського "анкетного етикету" вимагали від анкетованого казати, що він походить із "селян-бідняків" або "незаможників" тощо. Якщо ж хтось ніяк не міг ніяк приховати високого майнового статусу своїх батьків, то використовував евфемізм "селяни-середняки".

**"ПИТАННЯ:** Розкажіть більш детально, за яких обставин ви здалися в полон німцям?

**ВІДПОВІДЬ:** Приблизно 20–25 травня 1941 р. Ічнянський райвійськкоматом Чернігівської області я був призваний до Радянської Армії і зарахований в 34-1 окремих піхотний полк рядовим солдатом. Полк дислокувався в районі м. Дрогобич, назву населеного пункту не пам'ятаю. З моменту початку війни з фашистською Німеччиною я в складі полку був скерований на фронт, в околиці м. Луцьк, де брав участь у боях з наступаючими частинами німецької армії. Останніми днями серпня 1941 року, наш полк, під натиском переважаючих сил противника, став відходити на нові рубежі. Перед відходом полку мене, в числі 3-х солдатів, прізвища яких я не знаю, відправили в розвідку з метою визначити, чи відомо німцям про відхід нашого полку й чи здійснюють вони якісь дії щодо пересування своїх частин. Повернувшись з розвідки до попереднього місяця стоянки, ми не виявили свого полку й зрозуміли, що полк відступив. Навкруги йшла стрільба, ми опинилися в оточенні. Оскільки ми були в оточенні, то вирішили знищити документи, зокрема червоноармійські книжечки, бо в них вказувався номер полку. Червоноармійські книжечки ми спалили в посівах некошеного жита, а потім відправилися до найближчого села, назви якого я не знаю. В селі ми вирішили не затримуватися, а пробиратися до своїх через кільце німецьких військ. Щойно ми вийшли із села нас побачили німці, які відкрили вогонь із автоматів, ми кинули зброю і підняли руки вгору, німці підійшли до нас і ми здалися в полон. Під час обстрілу один наш солдат був убитий.

**ПИТАННЯ:** Куди ви були скеровані німцями після полонення?

**ВІДПОВІДЬ:** Після полонення німці нас обшукали, а потім привели до якогось сараю, що знаходився в населеному пункті. Назву населеного пункту не знаю. В сараї перебувало коло 4-х сотень полонених солдатів Радянської Армії. В цьому сараї ми утримувалися два дні. Через два дні після полонення німцями, разом з іншими військовополоненими мене скерували в місто Холм (Польща) й помістили в табір, який знаходився на околиці міста. В цьому таборі було понад 30 тисяч військовополонених солдатів та офіцерів Радянської Армії. Офіцери утримувалися окремо в бараках, які теж були обгороджені колючим дротом.

**ПИТАННЯ:** Як довго ви утримувалися в таборі Холм і чим займалися?

**ВІДПОВІДЬ:** В таборі Холм я утримувався до січня 1942 року. За цей час німці нас на фізичних роботах не використовували. В січні 1942 року, якого числа не пам'ятаю, в табір приїхало декілька німецьких і російських офіцерів із числа зрадників Батьківщини, які вступили на службу до німців, які почали агітувати військовополонених щодо необхідності вступу на службу до німецької армії. У своїх виступах німецькі та російські офіцери вихваляли німецьку армію й німецькі порядки на захопленій німцями території, всіляко обмовляли радянську владу, говорили, що Радянська Армія вже розбита, що радянська влада вже більше не буде існувати. Далі вони казали, що хто вступить на службу до німецького війська, той буде користуватися пільгами нарівні з німецькими солдатами. Приблизно через два дні в табір знову прибули німецькі та російські офіцери й почали відбирати із числа військовополонених найбільш здорових і фізично розвинених українців. Вони відібрали 80 осіб, в цю кількість потрапив і я. нас помістили в сусідній табір, де також російські та німецькі офіцери почали агітувати за вступ до німецької армії.

**ПИТАННЯ:** Ви вступили до німецької армії?

**ВІДПОВІДЬ:** Так, вступив. Разом з іншими військовополоненими я виявив бажання служити в німецькій армії про що заявив німецькому офіцерові. Разом зі мною в цей день на службу німцям пішло коло 3-х сотень осіб. Це було в січні 1942 року, якого числа не пам'ятаю. Наступного дня мене, разом з приблизно 3-ма сотнями осіб, що виявили бажання служити в німецькій армії, на автомобілях привезли до містечка Травніки, де нас кожного окремо сфотографували, при чому, під час фотографування на груди чіпляли написаний на картоні номер, мене сфотографували під номером 794, під чим номером я навчався в списку курсантів у школі СС в містечку Травніки. Цього ж дня я дав підписку про те, що буду чесно служити у військах СС..." [4, т. 3, арк. 288–290].

Із цитованого вище зізнання, складається враження, що на рішення колишнього вахмана СС приєднатися до "німецької армії" найбільше вплинули не слова антирадянської агітації, а магічна обіцянка "пільг на рівні з німецькими солдатами". Тільки люди, які жили у СРСР, знають яким чарівним для громадян "пролетарської держави" було слова "пільга", особливо, якщо вона надавала "високий рівень привілеїв". А для приниженого до рівня "двоногої тварини" полоненого червоноармійця, перспектива "зрівнятися в пільгах" із вояком вермахту виглядала не просто як "соціальний ліфт", а як "соціальний ракетно-носій", який миттєво міг вилетіти його з напівголодного животіння в таборі військовополонених із примарними перспективами на виживання й піднести до захмарного рівня "небожителя" зі свободою пересування, продуктивним пайком, власними грошима, помешканням, теплим одягом, алкоголем, сигаретами тощо.

Майже аналогічно як українець Павло Пашук до складу курсантів школи СС у Травнік потрапив його ровесник, росіянин Ніколай Кулак із Башкирської АРСР, який (ще в жовтні 1941 р.) у тому ж-таки таборі для військових бранців у м. Холм згодився їхати з німецьким офіцером для проходження служби в Травніку [4, т. 4, арк. 162–163]. Проте, нерідко з протоколів допитів колишніх травниківців випливає набагато більш прозаїчна картина. Вони стверджували, що їх ніхто не агітував, а німецький офіцер, який прибув до табору (такі свідчення стосуються табору в Холмі та Рівному) і вишикувавши бранців, сам вказав кому вийти з шеренги на два кроки вперед. Згодом, усіх, хто був відібраний, очевидно за критерієм

фізичного стану й хорошого зовнішнього вигляду, відправили до школи СС у Травніки [4, т. 4, арк. 69–70; 83; 98 та ін.]. Складається враження, що все залежало від членів німецької комісії, яка відбирала майбутніх курсантів. Часто, німецькі офіцери "без агітації" проводили добір, покладаючись винятково на анкетні дані й зовнішній вигляд. Важкі умови утримання в таборах для військовополонених відкривали перед німецькими "вербувальниками" практично необмежені можливості адже "всі... мали бажання бути відправленими в інше місце, оскільки через важкі умови життя в таборі міста Холм лишатися там не хотілося" [4, т. 4, арк. 83]. А після того, як у холмському таборі в січні 1942 р. три чверті полонених померли від голоду, ті, що вижили, очевидно, не мали жодних логічних аргументів аби противитися<sup>15</sup> перспек-

<sup>15</sup> Колишній "травниківець", а потім радянський партизан Андрій Бородовий, після тривалого заперечення факту служби в німців, врешті-решт розповів таку, до болі банальну історію: "У вересні 1941 року я прибув до Холмського табору для військовополонених, недовгий час я знаходився разом з усіма, а потім мене перевели в їдальню, працюючим кухні, де я перебував до грудня 1941 року. В грудні того ж року в розташування табору прибули німецькі офіцери, які вишикували військовополонених у шеренгу і почали здійснювати відбір із числа військовополонених фізично здорових. Працюючи в їдальні на кухні, я значно фізично підкріпився у порівнянні з іншими військовополоненими, у зв'язку з чим мене також, серед інших викликали з шеренги. В результаті чого було відібрано коло 200 осіб і ми були переведені в інший блок табору і розташовані в окремому бараці. Провівши в таборі три доби, німецькі офіцери нам оголосили, що ми всі маємо

тиві перейти на німецьку службу [4, т. 4, арк. 214; 327 та ін.]. Хоча, не варто відкидати й тієї можливості, що колишні травниківці на допитах часом намагалися "пом'якшити" свою долю, а тому не розповідали про добровільний вступ на службу в СС, посилаючись на примусовий або випадковий "відбір" німцями<sup>16</sup>.

Судячи з протоколів допитів колишніх вахманів, які навчалися в таборі Травнік, весною 1943 р. до "школи" було відправлено групу галичан (зі Станіславщини), які здебільшого були інструкторами, низовими командирами, викладачами і технічною обслугою табору [4, т. 4, арк. 430–434, 483, 499 або 5, т. 4, арк. 206–211], а влітку 1943 р. перелік курсантів поповнився службовцями з-поміж українських (меншою мірою польських) селян Холмщини та Підляшшя [4, т. 4, арк. 376–377, 471–476, 509–535]. Галичани, а також частина холмщаків і підляшців були скеровані до Травнік "за повісткою". До моменту призову вони були співробітниками різноманіт-

*питу на службу до німецької поліції. Перебуваючи в умовах полону, на зроблену пропозицію служби в поліції, ніхто з військовополонених, у тому числі і я, не заперечував. Того самого дня нас перекинули в табір спеціального призначення м. Травніки*" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 388). Подібну історію розповідав і колишній вахман СС Іван Шевченко, який здався в полон на початку липня 1941 р. поблизу Луцька, на допитах у СМЕРШі 8 вересня 1944 р. стверджував, що в період перебування в таборі військовополонених у Холмі у квітні 1942 р. туди приїхав: "...унтершарфюрер Маєвський з двома німецькими офіцерами, прізвиська яких я не знаю. Вони тоді відібрали із загальної кількості військовополонених 35 осіб, до складу яких увійшов і я й запропонували нам служити в німецькій поліції. Відібрані військовополонені, серед них і я, дали свою згоду німецьким офіцерам і того ж дня на автомобілі ми були переправлені до містечка Травніки в школу вахманів, для проходження навчання" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 243–244).

<sup>16</sup>У цьому контексті дуже цікава біографія колишнього вахмана СС Нікіфора Кузавкова, 1917 р. н., росіянина, уродженця Красноярського краю Росії, який, будучи співробітником особливого відділу НКВС 91-го прикордонного загону, в липні 1941 р. відступав від Рави-Руської аж на Київщину. Потрапивши в полон у серпні 1941 р. під Білою Церквою, він опинився в Холмському таборі для військовополонених. Спочатку, на допитах в МДБ, Кузавков стверджував, що у жовтні 1941 р. був відправлений під Варшаву на сільськогосподарські роботи, а звідти, з невідомою йому причин, привезений до школи СС у табір Травнік. Однак згодом, Н. Кузавков змінив показання і зізнався, що в грудні 1941 р. добровільно згодився на службу в німецькому війську "боячись померти від голоду в таборі для військовополонених". Йому випало вбивати євреїв у Майданеку, Любліні, Новоград-Волинському, Травніку. Врешті-решт "боячись відповідальності за зраду Батьківщині" й бажаючи "бодай частково відкупити свою провину" Н. Кузавков у травні 1943 р. втік до радянського партизанського загону "За Родіну", де успішно легалізувався, отримав орден "Червоного прапора", медалі "Партизану Вітчизняної війни", "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні" та "За перемогу над Німеччиною" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 170–184). Аналогічно, намагався приховати свою біографію на слідстві й колишній вахман СС Микола Кабанець, який назвався Петром Оліфіренком, змінив місце народження, замовчав факт добровільної згоди на службу в СС, а потім в РОА (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 188–199), колишній "травниківець" Іван Степанов із Тульської області Росії, після тривалих спроб уникнути відповідальності, врешті-решт відверто зізнався, що "не хотів перед органами МДБ визнавати себе винним у службі на боці німців..." (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 239), колишній вахман СС Олександр Тронько із с. Гути, Богодухівського району Харківщини, декілька років переховувався з підробленим паспортом на прізвище Прокопов (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 4, арк. 348–370), колишній вахман Ніколай Шерстньов, який тривалий час видавав себе за Миколу Бутенка ((ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988, т. 3, арк. 1–4) тощо.

них легально діючих українських установ (кооперативів, шкіл, гімназій, місцевих адміністрацій). Решта – здебільшого селяни з Холмщини та Підляшшя, очевидно, як це не цинічно звучить, шукали роботи, яка б гарантувала їм стабільне грошове утримання та харчовий пайок. Поява цих контингентів "травниківців", скоріш за все, свідчила про певну кризу з наборами обслуги табору й курсантів з-поміж військовополонених червоноармійців.

Навчання в таборі Травнік проводилося впродовж 4–5 місяців і включало вивчення загальної військової справи, спеціальний вишкіл (на якому вчили конвоювати в'язнів, охороняти об'єкти, здійснювати арешти, облави в населених пунктах і розстріли), вивчення основ німецької мови та ідеологічна й політична підготовка [4, т. 1, арк. 124–125; т. 4, арк. 100]. Водночас очевидці свідчили, що задля вироблення катівських навиків у таборі здійснювалися "практичні заняття" із розстрілів. Із цією метою "привозили з таборів приречених на смерть еромаян і розстрілювали за межами табору в спеціально призначеному місці" [4, т. 1, арк. 125]. Викладачами, поряд з офіцерами СС [5, т. 4, арк. 171–172], були фольксдойче, що походили з "німців Поволжя" і були колишніми червоноармійцями [5, т. 4, арк. 172].

Треба відзначити, що після полону життя в навчальному таборі СС Травнік мало здаватися ексчервоноармійцям дивовижним<sup>17</sup>. Розпорядок дня був не надто напруженим: пробудження о 6-й ранку, гігієнічні процедури – до 7-ї ранку, ранкова перевірка та огляд – 7.00 – 7.15, сніданок – від 7.15 до 8.00, заняття – між 8.00 і 12.00, обід з 12.00 до 13.00, пополуудневні заняття – від 13.00 до 17.00, вечеря й отримання продуктів харчування на наступний день – від 17.00 до 18.00. Після цього аж до 21.45 курсанти мали "вільний час", який завершувався вечірньою перевіркою і відбоєм о 22.00 [4, т. 4, арк. 85]. До такого лагідного розкладу, майбутні охоронці концтаборів отримували (як на умови війни) просто розкішне харчування. Денний раціон у таборі, який готував, по-суті, професійних катів складався з 450 грамів хліба, 150 грамів жирів (масла або маргарину), 8–12 цукерок, 50 грамів меду або повидла, 6 сигарет, дворазової гарячої їжі з "пристойною кількістю м'яса", чаєм або кавою на сніданок [4, т. 4, арк. 84]. Узимку 1941 р. курсантам почали видавати 5 злотих на місяць, касувавши при цьому видачу сигарет [4, т. 4, арк. 85]. Ті курсанти, що після закінчення військової продовжували служити в м. Травнік як вахмани, отримували місячне грошове утримання в розмірі 150 злотих [5, т. 4, арк. 194].

Після закінчення курсу підготовки у травніцькій "спецшколі", слухачі отримували звання вахманів або обервахманів СС і мали невеликий набір варіантів для продовження своєї "кар'єри". Невелику частину залишали для продовження служби в м. Травнік, де був власний табір для утримання євреїв, а більшість відправляли в різні табори смерті, гетто, тюрми тощо: Белжець, Треблінка, Аушвіц, Люблін, Львів, Собібор, Новоград-Волинський тощо. Із протоколів допитів випливає, що нацисти застосовували певну ротацію вахманів у різних таборах, використовуючи їх на одному

<sup>17</sup> Колишній "травниківець" Ніколай Кулак із Башкирії, який потрапив до навчального табору СС у жовтні 1941 р. розповідав на слідстві: "Знаходячись у Травніках, нам створили хороші умови життя і протягом місяця ми відпочивали. Через місяць нас всіх сфотографували з німцями, заповнили спеціальні анкети і почали використовуватися на очищенні площадок та інших господарських роботах" (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988, т. 4, арк. 133).

місці служби 10–13 місяців. Так окремі з них встигли "відзначитися" протягом 2–3 років у 3–4 місцевостях. На службу до Янівського табору вахмани СС, підготовані у таборі Травнік, почали прибувати в червні 1942 р. Спецгрупи це були невеликі контингенти по 16–20 осіб [5, т. 4, арк. 304]. До кінця червня 1942 р. загальна кількість вахманів СС із Травніка у Янівському таборі загалом налічувала 50 службовців [13, с. 621]. У березні – квітні 1943 р. команди вахманів, які прибували із Травніка кількісно зросли до 20–30 осіб осіб [5, т. 4, арк. 328; 9, с. 310], а в червні вони вже налічували по 40 службовців [5, т. 4, арк. 217]. Вахмани СС у Янівському таборі виконували "стандартний" набір обов'язків: охорона табору, конвоювання євреїв до бараків, на роботи або до розстріляних ям, очіплення місць розстрілів і, за потреби, участь у розстрілах спільно з німецькими айнзацкомандами [5, т. 4, арк. 218].

Цитований вище вахман СС Павло Пашук, свідчив: *"Після прибуття у львівський табір нам видали німецькі п'ятизарядні карабіни і скерували до казарми. Протягом тижня ми відпочивали, нічим не займалися, після чого нас всіх, що прибули з м. Травніка зібрав комендант табору й оголосив, що скоро ви розпочнете виконання своїх службових обов'язків, тобто будете охороняти табір і конвоювати осіб єврейської національності на фізичні роботи. Потім він сказав, що євреї, утримувані в таборі, є лютими ворогами людства, що вони разом з більшовиками винні у розв'язанні цієї війни, що вони всі будуть знищені. Дальше він додав, що всім, хто прибув до цього табору невдоволи впаде нагода розстрілювати цих ненависних ворогів людства"* [5, т. 4, арк. 305].

Типовий "робочий день" охоронця Янівського табору смерті під час проведення масштабних розстрільних акцій барвисто описував на допитах колишній вахман Микола Скориход: *"Через два тижні, з моменту моєї служби (в червні 1943 р. – І.П.) в табір прибув ешелон з єврейськими громадянами в кількості 7 тисяч осіб, призначених для їхнього подальшого знищення. Наступного дня мені разом з іншими вахманами була довірена група із 40 осіб євреїв із робочого табору й, виконуючи розпорядження керівництва табору, під нашу охороною вказана група євреїв почала копати ями в Янівських пісках за півтора кілометри від табору смерті, де мали бути поховані прибулі 7000 єврейських громадян. Після того, як уже були готові ями-могили, почалася акція. Перед початком акції в 5 годині ранку нас усіх підняли і вишикували біля контрольно-пропускного пункту та поставили завдання конвоювати євреїв до місця їх знищення в "пісках", а також ми були попереджені про пильність під час конвоювання. Німецьке командування табору із 7 тис. євреїв відібрало 500 осіб мужчин і жінок, начебто, для використання на роботи всередині табору, а інших 6500 осіб вишикували на майданчику посередині цього табору і колонами по 100 осіб під охороною вахманів відправляли приречених до місця розстрілу. Біля задалегідь підготованих ям і могили сиділи п'яні німці, які наказували приреченим євреям партіями скакати до ями, а самі в цей час розстрілювали їх з автоматів. І так безперервно тріскотіли автомати цілий день, поки всі вони не були ліквідовані, а ми, вахмани, за цей день здійснили по декілька рейсів, доставляючи приречених до місця їхньої страти. Ввечері цього ж дня, вказані ями з трупами були засипані силами євреїв, які перебували в резерві (...) Під час цієї акції порядком був таким: перед відправкою до місця страти всі цінні*

*речі – золото, діаманти й гроші конфісковувалися німцями та складалися у спеціальний великий ящик. Потім, коли євреї знаходилися в зоні ліквідації в "пісках" там же їх роздягали і всі речі відбиралися за внятком натільної білизни"* [5, т. 4, арк. 225–226].

Такі акції масового вбивства в околицях Янівського табору проводилися щомісяця, а в перервах між ними вахмани займалися "рутинною" охороною табору та конвоюванням "робочих команд" для вантажних або ремонтних робіт на залізниці, будівництва військових аеродромів, руйнування пам'ятників на єврейському цвинтарі тощо [5, т. 4, арк. 305].

Щомісячні практики масових розстрілів супроводжувалися дикими есесівськими "розвагами": згвалтуваннями, "забігами" в'язнів, стрибками через вогонь, убивствами під музику "фокстроту" або "танго" [5, т. 4, арк. 227].

У протоколах допитів колишніх охоронців Янівського табору смерті зафіксовано також один надзвичайно дивний спосіб, яким нацисти "мотивували" вахманів здійснювати розстріли: *"Комендант табору відібрав у трьох вахманів гвинтівку і наказав їм спуститися в яму (...) гвинтівку він зарядив холостими патронами, про це ніхто не знав. Він передав гвинтівку трьом євреям, яким сказав, показуючи на вахманів, які сиділи в ямі, що цих людей належить розстріляти, запитавши, чи будуть вони їх розстрілювати. Вони відповіли ствердно. Тоді комендант сказав їм – гвинтівку у вас заряджені. Стріляйте. І вони, один за другим, вистріляли по вахманам, що були в ямі. Після цього комендант спитав вахманів, що сиділи в ямі, чи вони живі. Вони відповіли, що так. Тоді він наказав їм вилізти з ями й заявив: "У вас стріляли ваші брати, якби у гвинтівках були справжні патрони, бути б вам на тому світі". Коли вахмани вилізли з ями, комендант віддав їм гвинтівку (...) після чого спитав у вахманів, чи будуть вони тепер стріляти у євреїв, всі вахмани відповіли ствердно..."* [5, т. 4, арк. 306]. Описані події мали місце в липні 1942 р. Елементарна психологічна маніпуляція "зламала" будь-які моральні обмеження охоронців, стерши залишки їхніх сумнівів щодо злочинності своїх дій. Відтоді розстріли в Янівському таборі невеликих груп євреїв (20–30) осіб ставали для вахманів одним з елементів "повсякденної роботи", яка час від часу переривалася масштабними акціями знищення десятків тисяч людей. Окремі "травниківці" зізнавалися, що за рік своєї служби в Янівському таборі особисто розстрілювали, "щонайменше" по 300 [5, т. 4, арк. 308, 319] – 400 [5, т. 4, арк. 314] осіб, не рахуючи тих, кого спалювали живцем у процесі т. зв. стрибання через яму з вогнем або забивали до смерті під час нагляду за роботами [5, т. 4, арк. 309–311].

Читаючи протоколи допитів колишніх вахманів СС, важко уявити, що люди могли чинити звірства такого масштабу й такої інтенсивності впродовж тривалого часу. Відтак перед дослідником постійно постає питання: ким були ці люди і чому вони себе так поводити?

Як ми вже зазначали вище, слухачі та випускники школи СС у Травніках, які згадуються в літерних справах по Янівському табору смерті, належали до двох великих категорій – колишніх військовополонених червоноармійців (90 % слухачів) і вільнонайманих або мобілізованих за повістками мешканців Холмщини, Підляшшя й Галичини (10 % слухачів). Перша категорія рекрутувалася найбільше серед утримуваних у таборах Холма і Рівного (понад 90 % "травниківців", що фігурують у досліджуваних нами документах, походили саме з цих таборів). Колишні військовополонені були призва-

ними (або вільно найнятими) у Червону армію чи прикордонні війська НКВС між літом 1939 і літом 1941 р. Серед них не зафіксовано жодного кадрового військового, до призову всі були резервістами. 80 % першої категорії "травниківців" були народжені між 1915 і 1921 рр., тобто на 1941 р. мали вік 20–26 років<sup>18</sup>. Серед цієї категорії зустрічаються мешканці великих міст (Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Москва), робітничих селищ і сіл. Співвідношення мешканців сільської місцевості та міст було 8 до 2 на користь селян. Усі колишні червоноармійці, які опинилися серед курсантів школи СС Травнік, потрапили до німецького полону влітку-восени 1941 або весною 1942 р., за їхніми словами, перебуваючи в оточеннях. Із їхніх розповідей випливає, що вони не чинили особливого опору під час взяття в полон і головною метою здачі було збереження життя. Під час набору майбутніх СС-вахманів у таборах для військовополонених нацисти формально намагалися дотримуватися відповідних норм Женевських конвенцій<sup>19</sup> і, про людське око, зберігати видимість "добровільності". Хоча реально добровільним можна назвати тільки перший набір осені 1941 р., коли умови життя в таборах полонених ще не сягнули критично низького рівня. Тобто лише перша група військовополонених із 700–800 осіб може справді характеризуватися як добровольці. Від грудня 1941 р. німецькі офіцери спочатку відбирали полонених, переводили відібраних в інший барак або табірний блок, давали краще харчування, а потім пропонували перейти на німецьку службу. Фіксується також випадки, коли групи полонених 200–300 осіб спершу привозили до табору у Травніках і там пропонували підписувати добровільну згоду на несення служби вахманами концтаборів. Отже, можна стверджувати, що цілком добровільно вахманами СС стали лише близько 20 % від усіх військовополонених, які опинилися в таборі підготовки м. Травнік. Решта – опинилися там, погоджуючись на службу "за фактом відбору". Ця категорія "травниківців" розцінювала свою згоду як певну стратегію виживання і спосіб покинути табори полонених. За етнічним складом "травниківці" з категорії військовополонених, які проходили за документами справи Янівського табору смерті, поділялися в такій пропорції: українці – 55 %, росіяни – 35 %, фольксдойче – 5 %, волзькі татари – 2 %, інші (башкири, представники балтійських держав, етноси Кавказу) – 3 % (рис. 3, 4).

Друга категорія "травниківців" із літерних справ по Янівському табору смерті (галичани, холмшачки і підлясці) практично на 100 % були українцями (інколи траплялися згадки про поляків і фольксдойче). Їхній вік коливався в межах 18–28 років на момент призову чи добровільного вступу до вишкільного табору СС Травніки (літо 1943), вони майже без винятків були селянського походження. Що важливо підкреслити, що серед них (всупереч існуючим стереотипам) не зафіксовано жодного члена ОУН або будь-якої іншої української націоналістичної організації.

<sup>18</sup> Такий вік корелюється з віком поліцейських у Райхскомісаріаті України (Детальніше див.: Іван Дерейко "Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір" // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Вінниця 21–22 листопада 2009. С. 34–53).

<sup>19</sup> Женевські конвенції дозволяють залучати до збройних формувань військовополонених противника лише на добровільній основі.

Цікаво також відзначити, що освітній ценз курсантів школи СС у Травніках був невисоким. Лише одного разу містяться згадки про "колишнього студента". Здебільшого ці люди мали початкову шкільну освіту або професійну робітничу підготовку.

Немаловажним, на нашу думку, є також той факт, що до й після війни вахмани СС, які закінчили школу у Травніках, не виявляли асоціальної поведінки. У всіх томах літерних справ по Янівському таборі смерті є інформація лише про одного колишнього вахмана, засудженого за нанесення ножових поранень сусідові під час побутової сварки. Тобто ці люди були готові убивати сотні тисячі собі подібних, принижувати, знущатися, грабувати інших тільки тоді, коли "закон" був на їхньому боці, на боці вбивць. Коли держава "благословляла" на вбивства, давала "санкцію" на насильство над певною дегуманізованою категорією, виведеною поза межі "нормального" суспільства. Це дуже важливий момент у розумінні поведінки вахманів і цей момент був для них еталонним. Колишні червоноармійці вже знали зі свого попереднього досвіду життя у СРСР, що окремі категорії населення, дегуманізовані і поставлені державою поза законом, можуть піддаватися безкарному насильству і знищенню (помішки, дворяни, "бівшіє люди", вороги народу, куркулі, підкуркульники, одноосібники, шпигуни, шкідники тощо). Насильство над цими категоріями заохочувалося і стимулювалося державним апаратом, але в чітко визначених межах і в окреслений часовий період. Зрощені в умовах контрольованого стимулювання насильства з боку влади, вчорашні червоноармійці, які опинилися на німецькій службі, застосовували вже раніше засвоєні моделі поведінки, ключовими поняттями якої були: вижити (за будь-яку ціну, навіть шляхом життя інших) – пристосуватися до нових реалій (знайти "тепле місце") – отримати пільги (як основне джерело матеріальних благ) – слухняно виконувати накази "начальства" і застосовувати насильство проти того, хто "начальством" визначений як "ворог" – намагатися отримати "необліковані начальством" матеріальні блага (приховати конфісковані гроші, цінності, дорогоцінні метали тощо).

Для нацистського режиму важче було б знайти кращий матеріал для виконання злочинів проти єврейського населення. Переживши шок полону, виживши в першу голодну зиму в таборах для полонених (нерідко за рахунок смерті побратимів із нещастя), маючи специфічний досвід довоєнного радянського життя в умовах насильницьких кампаній проти різних категорій людей, вчорашні червоноармійці, які ставали на шлях служби в рядах вахманів СС мали максимально занижений "моральний поріг", перетворившись на слухняне знаряддя в руках нацистської системи. Якщо ж до цього додати постійну юдофобську пропаганду, залякування, погрозу стратами самим вахманам, то "на виході" ми отримуємо безвідмовних, безвольних "кілерів", які починали сприймати ненормальність своєї роботи, як стандарт. Отже, вони потрапляли до "пастки смерті", створеної більшовицьким і нацистським режимом у роки війни між ними. Суть цієї "пастки" полягала в тому, що вас мобілізували в армію і кидали на вірну *смерть* під командуванням безвольних і бездарних командирів, ви опинялися в полоні, де на вас чекала *смерть* від голоду і хвороб або, у випадку повернення до "своїх", підозри у зраді, репресії і *смерть* за "зраду Батьківщині", тому вам лишалося лише "купити життя" в полоні, погодившись нести *смерть* іншим людям, водночас теж перебуваючи під загрозою *смерті* за невиконання наказів.

"Коло смерті" було надзвичайно важко розірвати, тож рідко хто на це наважувався. Із досліджуваних протоколів випливає, що не більше 3 % учорашніх вахманів СС спробували втекти з німецької служби або приєднатися до партизанських підрозділів. Більшість залишилися з

німцями до кінця війни і, лише опинившись у радянських фільтраційних таборах, починали конструювати собі "нові біографії", намагаючись уникнути покарання за службу в нацистів і живими вискочити з "кола смерті".

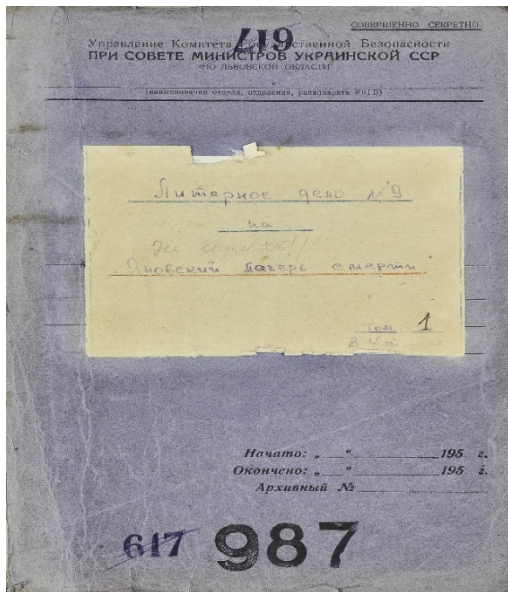


Рис. 1. Титульний аркуш літерної справи № 9. Джерело: ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987

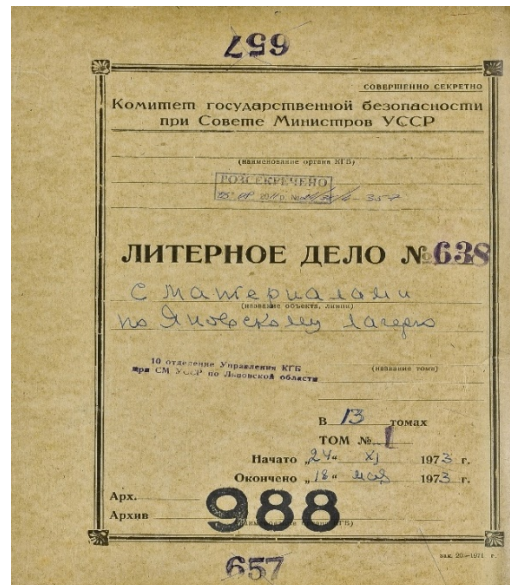


Рис. 2. Титульний аркуш літерної справи № 638. Джерело: ГДА СБУ, ф. 11, спр. 988

СПИСОК  
С.С. вахман команди яновського лагера в гор. Львово:

54. СС - вахман Шутлов	54. СС - вахман Шутлов
55. " " " " " " " "	55. " " " " " " " "
56. " " " " " " " "	56. " " " " " " " "
57. " " " " " " " "	57. " " " " " " " "
58. " " " " " " " "	58. " " " " " " " "
59. " " " " " " " "	59. " " " " " " " "
60. " " " " " " " "	60. " " " " " " " "
61. " " " " " " " "	61. " " " " " " " "
62. " " " " " " " "	62. " " " " " " " "
63. " " " " " " " "	63. " " " " " " " "
64. " " " " " " " "	64. " " " " " " " "
65. " " " " " " " "	65. " " " " " " " "
66. " " " " " " " "	66. " " " " " " " "
67. " " " " " " " "	67. " " " " " " " "
68. " " " " " " " "	68. " " " " " " " "
69. " " " " " " " "	69. " " " " " " " "
70. " " " " " " " "	70. " " " " " " " "
71. " " " " " " " "	71. " " " " " " " "
72. " " " " " " " "	72. " " " " " " " "
73. " " " " " " " "	73. " " " " " " " "
74. " " " " " " " "	74. " " " " " " " "
75. " " " " " " " "	75. " " " " " " " "
76. " " " " " " " "	76. " " " " " " " "
77. " " " " " " " "	77. " " " " " " " "
78. " " " " " " " "	78. " " " " " " " "
79. " " " " " " " "	79. " " " " " " " "
80. " " " " " " " "	80. " " " " " " " "
81. " " " " " " " "	81. " " " " " " " "
82. " " " " " " " "	82. " " " " " " " "
83. " " " " " " " "	83. " " " " " " " "
84. " " " " " " " "	84. " " " " " " " "
85. " " " " " " " "	85. " " " " " " " "
86. " " " " " " " "	86. " " " " " " " "
87. " " " " " " " "	87. " " " " " " " "
88. " " " " " " " "	88. " " " " " " " "
89. " " " " " " " "	89. " " " " " " " "
90. " " " " " " " "	90. " " " " " " " "
91. " " " " " " " "	91. " " " " " " " "
92. " " " " " " " "	92. " " " " " " " "
93. " " " " " " " "	93. " " " " " " " "
94. " " " " " " " "	94. " " " " " " " "
95. " " " " " " " "	95. " " " " " " " "
96. " " " " " " " "	96. " " " " " " " "
97. " " " " " " " "	97. " " " " " " " "
98. " " " " " " " "	98. " " " " " " " "
99. " " " " " " " "	99. " " " " " " " "
100. " " " " " " " "	100. " " " " " " " "

ВЕРНО:

Рис. 3. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 3, арк. 111

СПИСОК  
С.С. вахман команди яновського лагера в г. Львово

54. СС-вахман Шутлов	54. СС-вахман Шутлов
55. " " " " " " " "	55. " " " " " " " "
56. " " " " " " " "	56. " " " " " " " "
57. " " " " " " " "	57. " " " " " " " "
58. " " " " " " " "	58. " " " " " " " "
59. " " " " " " " "	59. " " " " " " " "
60. " " " " " " " "	60. " " " " " " " "
61. " " " " " " " "	61. " " " " " " " "
62. " " " " " " " "	62. " " " " " " " "
63. " " " " " " " "	63. " " " " " " " "
64. " " " " " " " "	64. " " " " " " " "
65. " " " " " " " "	65. " " " " " " " "
66. " " " " " " " "	66. " " " " " " " "
67. " " " " " " " "	67. " " " " " " " "
68. " " " " " " " "	68. " " " " " " " "
69. " " " " " " " "	69. " " " " " " " "
70. " " " " " " " "	70. " " " " " " " "
71. " " " " " " " "	71. " " " " " " " "
72. " " " " " " " "	72. " " " " " " " "
73. " " " " " " " "	73. " " " " " " " "
74. " " " " " " " "	74. " " " " " " " "
75. " " " " " " " "	75. " " " " " " " "
76. " " " " " " " "	76. " " " " " " " "
77. " " " " " " " "	77. " " " " " " " "
78. " " " " " " " "	78. " " " " " " " "
79. " " " " " " " "	79. " " " " " " " "
80. " " " " " " " "	80. " " " " " " " "
81. " " " " " " " "	81. " " " " " " " "
82. " " " " " " " "	82. " " " " " " " "
83. " " " " " " " "	83. " " " " " " " "
84. " " " " " " " "	84. " " " " " " " "
85. " " " " " " " "	85. " " " " " " " "
86. " " " " " " " "	86. " " " " " " " "
87. " " " " " " " "	87. " " " " " " " "
88. " " " " " " " "	88. " " " " " " " "
89. " " " " " " " "	89. " " " " " " " "
90. " " " " " " " "	90. " " " " " " " "
91. " " " " " " " "	91. " " " " " " " "
92. " " " " " " " "	92. " " " " " " " "
93. " " " " " " " "	93. " " " " " " " "

Рис. 4. ГДА СБУ, ф. 11, спр. 987, т. 3, арк. 261

## Список використаних джерел

1. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі; пер. з англ. А. Котенко / Х. Арендт. – Київ: Дух і Літера, 2013. – 367 с.
2. Дерейко І. Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір / І. Дерейко // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Вінниця 21–22 листопада 2009. – Вінниця, 2009. – С. 34–53.
3. Джадт Т. Коли змінюються факти. Есеї, 1995–2010; переклад з англ. С. Андрухович / Т. Джадт. – Львів: Човен, 2021. – 448 с.
4. Літерна справа № 9 "Янівський табір смерті" // Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), ф. 11, спр. 987, т. 1–4.
5. Літерна справа № 638 "З матеріалами по Янівському табору" // Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), ф. 11, спр. 988, т. 1–13.
6. Мусаєва С. "Кілером не народжуються, ним може стати хто завгодно і коли завгодно" – отець Патрік Дебуа / С. Мусаєва, М. Кригель // Українська правда. 21 квітня 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/04/21/7290950/>
7. Пагіря О. "Аскари" Янівського табору / О. Пагіря // Територія терору. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=770>
8. Піс Л. Гітлер і Сталін. Тирани і Друга світова війна; пер. з англ. К. Діса / Л. Піс. – Київ: Лабораторія, 2021. – 480 с.
9. Шнеер А. Профессия смерть. Учебный лагерь СС "Травники". Преступления и возмездие / А. Шнеер. – М.: Пятый Рим, 2019. – 464 с.
10. Arad Y. Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps / Y. Arad. – Bloomington– Indianapolis: Indiana University Press, 1999. – 482 p.
11. Friedman P. Zagłada żydów lwowskich / Centralna Żyd. komisja historyczna w Polsce / Friedman P. – Łódź, 1945. – 38 s.
12. Kuwałek R. Kolaboracja ze strachu? Jeńcy sowieccy w formacji SS-Wachmannschaften z obozu szkoleniowego SS w Trawnikach / R. Kuwałek // Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej / Red.: J. Wojtkowiak. – Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2015. – S. 201–231.
13. Sandkühler T. Das Zwangsarbeitslager Lemberg-Janowska 1941–1944 / T. Sandkühler // Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur. Band I. – Wallstein Verlag, 1998. – S. 604–647.
14. Trawniki // Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/trawniki>
15. Waitman W. Beorn Last Stop in Lwów: Janowska as a Hybrid Camp / W. B. Waitman // Holocaust and Genocide Studies 32, no. 3 (Winter 2018). – P. 445–471.
16. Wardzyńska M. Formacja Wachmannschaften des SS- und Polizeiführers im Distrikt Lublin / M. Wardzyńska. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 1992. – 82 s.

## References

1. Arendt, H. (2013). *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Kyiv: Critique. [In Ukrainian].
2. Dereyko, I. (2009). Local units of the German army and Police as a tool for the implementation of occupation policy: the anthropological dimension. In Berkhoff K., Podolskyi A., Tiahlyi M. (Eds.), *Proceedings of the International Scientific Conference "Crimes of totalitarian regimes in Ukraine: scientific and educational view"*, November 2009. Vinnytsia – Kyiv. Pp.34–53. [In Ukrainian]
3. Judt, T. (2021). *When the Facts Change. Essays, 1995 – 2010*. Lviv: Choven (Boat). [In Ukrainian].
4. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, box 11, file 987 (Letter case № 9 "The Janiwska/Janowska Death Camp"), vol. 1–4.
5. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, box 11, file 988 (Letter case № 638 "With materials on the Janiwska/Janowska Camp"), vol. 1 – 13.
6. Musayeva, S. & Krigel, M. (n. d.). "Killers are not born, they may become one at any time" – Father Patrick Desbois. <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/04/21/7290950/> [In Ukrainian].
7. Pahiria, O. (n. d.). "Askars" of the Janiwska Camp. <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=770>
8. Rees, L. (2021). Hitler and Stalin. The Tyrants and the Second World War. Kyiv: Laboratory. [In Ukrainian].
9. Šneiers, A. (2019). The profession is death. SS Trawniki training camp. Crime and retaliation. Moscow: Fifth Rome. [In Russian].
10. Arad, Y. (1999). Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.
11. Friedman, P. (1945). Extermination of Lviv Jews. Łódź: Central Jewish Historical Commission in Poland. [In Polish].
12. Kuwałek, R. (2015). Collaboration out of fear? Soviet prisoners of war in the SS-Wachmannschaften formation from the SS training camp in Trawniki. In Wojtkowiak J. (Ed.) *Soviet prisoners of war in Poland during World War II*. Warsaw: Center for Polish-Russian Dialogue and Understanding, 201–231. [In Polish].
13. Sandkühler, T. (1998). Forced labor camp Lemberg-Janowska 1941 – 1944. In Orth K., Herbert U., Dieckmann C. (Eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur*. Vol. 1. Wallstein Publishing House, 604–647. [In German].
14. Trawniki. (n. d.). *Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/trawniki>
15. Waitman, W. Beorn. (2018). Last Stop in Lwów: Janowska as a Hybrid Camp/ In *Holocaust and Genocide Studies* 32, no. 3, 445–471. DOI: 10.1093/HGS/DCY041
16. Wardzyńska, M. (1992). Formation Wachmannschaften des SS- und Polizeiführers in Lublin District. Warsaw: Institute of National Memory. [In Polish].

Надійшла до редколегії 13.06.21

I. Patryliak, Dr. Habil. (History), Professor  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

### ORDINARY KILLERS: COLLECTIVE PORTRAIT OF "TRAWNIKI MEN" (IN THE LIGHT OF THE MATERIALS OF THE LETTER CASES THE JANIWSKA/JANOWSKA DEATH CAMP)

*The article studies the issues of the collective image of SS Wachmans, who graduated from a special school in Trawniki and were involved in letter cases related to the Janiwska/Janowska Death Camp in Lviv. What was the contingent of cadets of the Trawniki camp, how did former Red Army prisoners of war get there, who were they by nationality and social origin, how old were they, did they voluntarily become guards of death camps, were there members of Ukrainian nationalist organizations among them? These and other issues are considered in the context of the tragic events that took place on a small piece of land near Lviv during 1941 – 1943. The main sources for analysis are interrogation records, intelligence reports and identification protocols, which are contained in dozens of volumes of letter cases № 9 and № 638. In addition, the article uses analytical materials of the investigation, for example, background information on crimes committed in Lviv during the Nazi occupation and the personalities of criminals, the history of the Janiwska/Janowska Death Camp, etc. Particular attention is paid to the issues of "motivation" of Red Army prisoners of war and the procedure for their transfer to German service, the study of methods of psychological pressure on them in order to turn them into obedient weapons of murder.*

*The biographical data of the "Trawniki men" clearly show that the experience of their pre-war life in the Bolshevik system of terror, shocking military experiences, captivity and the incredibly high mortality rate of prisoners of war in the winter of 1941-1942, psychological and physical pressure from the Nazis, virtually eliminated any moral warnings the SS Wachmans, who, fully aware of the criminality of their actions, in most cases until the last day of the Third Reich, continued to obey the orders of the Nazis, and after the war to hide their involvement in the SS security forces. The classic mechanism of self-justification for former graduates of the SS preparatory camp in Trawniki was the thesis about the "compulsion" of their actions under the pressure of circumstances, the threat of death.*

**Key words:** letter cases, Janiwska/Janowska Death Camp, "Trawniki men", SS Wachmans, prisoners of war, interrogation records.